

XVII. SZÁZAD VÉGI SZÓVIZSGÁLATOK*

MIZSER LAJOS

1999-ben tettem közzé Révay Valériával két XVII. század végi Kővár vidéki leltárt. Az első 1674-ből, a második 1682-ből való. Ez utóbbiból választottam ki elemzésre három szót.

Palacsintasütő: „Egy palacsinta sütő”. Itt már megtörtént a jelentéstapadás. Nyilvánvaló, hogy a szó a palacsintasütő serpenyő szerkezetből vonódott el, hiszen a Misztótfalusi-szakácskönyvben (1695-ben) serpenyőben sütötték ki a palacsintát.

Most nézzük magát a *palacsinta* szót! A TESz. (3: 67–8) eléggé részletesen foglalkozik vele. Első ismert előfordulása: *Palaczinta* formában 1577-ből (KolG1.). A jelentése: ’popanum’. E szónak a magyar megfelelői MA.-nál: ’Aldozni valo Lepény. Ícéles pogacza’. A *palacsinta* szóhoz közelebb álló latin ’placenta’ jelentése itt: ’Béles. Rétes pogacza’. Némileg rokon a mai palacsintával. Csak akkor igaz, ha Ádámig és Éváig visszamegyünk. A román *plăcintă* átvétele a mi szavunk. A mássalhangzó-torlódást már feloldották – ez annyit jelent, hogy nem éppen új átvétel. A hangtani megfelelés teljesen szabályos, csak a jelentéssel akadnak problémák. Bakos (1982: 218–9) a *plăcintă* szónak az alábbi jelentéseit adja meg: 1. ’?áldozati kalács’, 2. ’tej, tojás, liszt híg keverékéből zsírban sült kerek tészta’, 3. ’lepény, béles’. Az elsőt figyelmen kívül hagyhatjuk (nemcsak a kérdőjel miatt), hiszen a magyarban még ehhez közel álló jelentés sincs. Kelemen Béla (1964: 253) a *plăcintă* szó alatt a következő főbb jelentéseket hozza: 1. ’olajban sült rétes’, 2. ’rétes’, 3. ’palacsinta’. Hogy az 1. volt az elsődleges jelentés, román szólások is bizonyítják: *a aștepta pe cineva cu plăcinte calde* ’valakit örömmel vár’ (tkp. meleg rétesrel vár valakit); *a găsi plăcinte gata* ’a készre jön’ (tkp. készen találja a rétespalacsintát); *încă nu s-a copt plăcinta* ’várj sorodra! v. sora van, mint a rétesevésnek’ (tkp. még nem sült meg a rétespalacsinta); *a număra foile la plăcintă* ’kazalban tűt keres v. zabot hegyez’ (tkp. megszámlálja a rétespalacsinta leveleit); *a-i veni cuiva plăcinta* ’baj ér valakit’ (tkp. megjön valakinek a rétespalacsintája); *se vinde ca plăcinta caldă* ’jó portéka hamar elkel’ (tkp. eladódik, mint a meleg rétes); *bună-i plăcinta, dar dacă nu-i, e bună și pita* ’ha kalács nincs, a kenyér is jó’ (tkp. jó a rétespalacsinta is, de ha nincs, jó a kenyér is); *la plăcinte înaintea, la război înapoi* ’hanyatt-homlok a gombóchoz, immel-ámmal a dologhoz’ (tkp. a rétespalacsintához előre, a háborúba hátra megy); *la plăcinte mulți se adună* ’lépesmézre mindig akad bogár’ (tkp. a rétesre sokan gyűlnek össze); *nu se mănâncă în toate zilele plăcinte* ’több nap, mint kolbász’ (tkp. nem eszünk minden nap rétespalacsintát). Az eredeti rétes már kezd alakulni a mi palacsintánkhoz. Csakhogy a *plăcintă* jóval vastagabb. A SzamSz. (2: 211) kiemeli: „[...] igen vékony tészta”. Ezt a

* A feldolgozás az OTKA T 032868. számú pályázat keretében történt.

vékonytságot hangsúlyozzák a magyarban a következők: *palacsintává lapít*, *palacsintát csinál belőle* 'nagyon összelapít'. A fentebb körülírt rétespalacsintát magyarul *oláhpalacsinta*-nak is nevezték, amely a XX. századi szakácskönyvekben „erdélyi palacsinta”-ként szerepel. Ez némiképpen eltér az „igazi” palacsintától, mivel rétes-tésztából készül, és az ízesítése is más. Eljutottunk tehát odáig, hogy kétféle palacsinta van. E másodiknak az elkészítése olasz eredetre vall. Misztótfalusi Kis Miklósnak Kolozsváron, 1695-ben kiadott a Szakácmesterségnek könyvecskéje című szakácskönyvében (1981: 348–9) részletes leírást olvashatunk a palacsintakészítésről. Ez a leírás – a „tikmonyak” számától eltekintve – megegyezik Simeoni Szekeres Magda (1987: 31) könyvében közöltekkel. A fejlődési sor a következő: áttüzesített kövön (vö. palacsintasütő kő) süthető lepényféleség → rétes → rétespalacsinta → (olasz) palacsinta. S tegyük hozzá, hogy a rétespalacsintát sem kövön, sem nem lábas serpenyőben sütötték, hanem nyeles serpenyőben. A *lábás serpenyő* előfordul a leltárban, de a *nyeles serpenyő* már *palacsintasütő*-ként van benne.

E szavunknak is megvan az utóélete. Magyar közvetítéssel átkerült a cseh, a szlovák, a horvát, az ukrán nyelvbe, sőt még az ausztriai németbe is 'olasz módra sütött palacsinta' jelentésben. Az erdélyi nyelvjárásokban újabb kori átvételekről is tudunk: *platyinta*, *plecinta* formában 'rétespalacsinta' jelentésben. A románban – mint láttuk – a *plăcentă* jelentése megmaradt, az ún. olasz palacsintát *clătită* szóval nevezzük. E szó a szlávból való a *clăti* 'ráz' ige származéka. A *clătită*-t több erdélyi nyelvjárás is átvette: *keletita*, *kalatyita*, *kletyita*, *klătita* stb. formában (Bakos 1982: 339). Ám ezek az alakok – beleértve a román is – meglehetősen újak.

Málé: „*Egy rossz males hordo*”. A szintén román eredetű *málé* < *mălai* szónak a TESz. (2: 829) hat jelentését ismeri, és melléknévi jelentései is kialakultak (a mai köznyelvben inkább ezek használatosak). Az 1600 körül leírt Brassói szótártöredékben találkozunk vele először *Malē* formában 'köles' jelentésben. Így hozza MA. is. Igaz, 1686-tól adathozható a 'kukorica' jelentés is, de Sopron megyéből, tehát jó távol Kővár vidékétől. A *málé* 1600-nál jóval korábbi átvétel, hiszen a Hunyad megyei *Malajesd* (*Mălăiești*) nevében már 1453-ban előfordul *Malaesd* alakban (FNESz. 2: 84), s ekkor csakis a *köles* lehet az alapszó, a *kukorica* egyáltalán nem, hiszen Amerika felfedezésére még negyven évet várni kell. Kelemen Béla szótára (1964: 19) a *mălai* szónak hét jelentését ismeri. A 'köles' jelentést már tájnyelvinek minősíti, de itt is a szólások utalnak az eredeti jelentésre: a *tăia un fir de mălai în opt* 'szörszálhasogatás' (tkp. nyolcra vágja a köles szarát), *vrabia mălai visează* 'éhes disznó makkal álmodik' (tkp. a veréb kölessel álmodik). Ám a magyarban – legalábbis ezen a vidéken – egyre inkább a 'kukorica' jelentés kezd állandósulni. Érdekességgéppen megjegyezzük, hogy ez a szó 'kukorica' jelentésben *Malai* formában előfordul a Beszterce vidéki német nyelvjárásokban is (Krauss 1943: 623), s ott is román jövevényszó.

Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárában sokszor találkozunk a termények között a *málé* névvel. Mivel 1864-ről van szó, van okunk feltételezni, hogy már nem a kölesre, hanem a kukoricára vonatkozik. A jelentésváltozás azonban nem volt ilyen gyors. Kővár vidékén több helység is említi, hogy az illető földön mit is termeltek. A hagymásláposi, hosszúfalvi, kislejtői *málé*-ről nem tudjuk pontosan, hogy melyik termékre is vonatkozik. Ám van két falu, amelyik pontosít. Kiskörtvélyes (Curtuișiu Mic): „Kuratura Olye szántó vető zab termő földek, imit amott *málét* is veti a Lakoság.

Fatza Lázurilor, *Tengerit* termő földek”. Kovás (Coaş): „Urenosza Ungurasza: Tavasz búza – Zab – és *Tengerit* termő szántó földek. Intre Krenés, Ungyi Korbului: *tengerit* termő. Nyiresu: *málét* termő hely. Vojna, Salamonyásza: *málét* termő föld”. A román *mălai* ’kukorica’ szó a XX. századra már tájnyelvi szintre szorul vissza, hiszen a köznyelvben már a *porumb* szó a használatos.

Visszatérve a „males hordo”-ra. Ne lepődjünk meg a hordón! A közvetlen felhasználásra kerülő termékeket a XVII. század végén hordóban vagy berbencében tartották, pl. „Két öreg buzas hordo, ket liftes hordo, Egy kis berbencse lencse benne”.

Ket tűzhelyre valo vas macska. Most rövid időre tekintsünk el a körülírástól, hogy a szót, illetve a szemléletet jobban megvilágítsuk. A *vasmacska* elsősorban a horgonyt jelentette (és jelenti ma is). Mivel ezen a vidéken inkább csak patakok vannak (Lápos, Berszó stb.), az ’Anker’ jelentés szóba sem jöhet. Ennek a másodlagos jelentése: „...háromágú horog, mellyel a kútba esett vödröket szokták kihúzni” (Herman 1914: 294). A többi jelentésnek már van köze a tűzhöz. A TESz. (3: 1098) által közölt, 1708-ban adatolt ’az, amire a tűzifát rakják, tűzbak’ jelentésű szó sem vonatkozhat a mi adatunkra, hiszen ez csak a tűzhelyhez tartozik és nem a tűzhelyre. A TESz. (i. h.) csak 1840-től adatolja az ’olyan vasállvány, amelyre a fazekat tették a tűz fölé’ jelentést. A következő jelentésmegadások már pontosabbak: „Csak nyitott kéményű házban használható, négy lábú konyhai vaseszköz, mely, párosan a tűzhelytől egyenlő távolságra téve az égő fadarabokat tartja, s melynek kiálló horgaiba pecsenyesütéskor a nyársat akasztják” (Ball. 2: 719), illetve „(nép, rég) Régi konyhai eszközként: nyárson sütéshez haszn., három v. négy lábú egyszerű vasállvány” (ÉrtSz. 7: 263–4, *vaskutya* a., de vonatkozik a *vasmacská*-ra is). És valóban: a leltárban megtalálhatjuk a kiegészítést is: „Vas nyársak kamoban”. Így tehát a mi adatunk 158 évvel korábbi, mint amelyik a TESz.-ben szerepel.

IRODALOM

- Bakos Ferenc 1982: *A magyar szókészlet román elemeinek története*, Budapest, Akadémiai.
- Csüry Bálint 1936: *Szamosháti szótár 2*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*, Budapest, Akadémiai.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára 2*, negyedik bővített és javított kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Herman Ottó 1914: *A magyar pásztorok nyelvkincse*, Budapest, K. M. Természettudományi Társulat.
- Kelemen Béla 1964: *Dicționar romîn-maghiar 2*, București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- Krauss, Friedrich 1943: *Nössnerländische Pflanzennamen*, Beszterce–Bistritz, Herausgegeben von Siebenbürger Wissenschaftlichen Institut, Kolozsvár (Klausenburg).
- Melich János 1905: *A brassói magyar–latin szótár-töredék*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- Misztótfalusi Kis Miklós 1981: *Szakácmesterségnek könyvecskéje* (Magyar Hírmondó), Budapest, Magvető.
- Mizser Lajos: *Közép-Szolnok megye és Kővár vidéke Pesty Frigyes 1864–66. évi helynévtárában*, kézirat, Szatmárnémeti, Muzeul Judeţean Satu Mare.
- Mizser Lajos–Révay Valéria 1999: Két összeírás a 17. századból, *Magyar Nyelvjárások* **36**, 91–5.
- Pálfi Márton 1907: *Kolozsvári glosszák = Nyelvészeti Füzetek* **45**. Budapest.
- Simeoni Szekeres Magda 1987: *Itáliai ízek*, Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- Szenczi Molnár Albert 1621: *Lexicon Latino Graeco Hungaricum*, Heidelberg.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* **1–3**, Budapest, Akadémiai.